

Леонід Тимошенко (Дрогобич)

КНЯЗЬ В.-К. ОСТРОЗЬКИЙ І УКЛАДЕННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ

Різноманітні аспекти релігійної діяльності В.-К. Острозького активно обговорювалися в літературі ще наприкінці XIX – у першій третині XX ст. Казімеж Левіцький написав навіть спеціальну працю, присвячену унійній політиці князя [57]. Трактуючи ставлення князя до унії, автор відкинув концепцію Е. Ліковського [58] про фанатизм і ображену амбіцію князя, а також заперечив виняткове значення впливу на нього протестантів. Найбільш дражливе і контроверсійне питання про причини спротиву князя В.-К. Острозького унії дослідник пов'язав з тезою про те, що єпископи-уніати його просто недооцінили. Крім того, вперше в історіографії на підставі серйозної аргументації було доведено, що князь не інспірував Наливайківщини (принаймні, антиунійних акцій)¹. Незважаючи на низку цінних авторських зауваг щодо релігійності В.-К. Острозького, все ж деякі його припущення були занадто гіпотетичними. Так, наприклад, К. Левіцький вважав, що після 1596 р. князь подався, а в зв'язку з поразками православних зазнав психічної депресії, яку доповнювала старість [58, 209-210]².

З огляду на найновіші праці про князя і про рід Острозьких, які належать торунському історикові Томашеві Кемпі [50; 51], можна навіть говорити про те, що тема належить здебільшого польській науці. В останній монографії вичерпно аналізується політика

¹ Ідеться про так зв. антунійні акції на Волині Северина Наливайка, від яких постраждав Кирило Терлецький. За деякими даними, втрати К. Терлецького визначалися сумою в 100 тис. флоринів. У літературі дискутується питання про можливу причетність до цих акцій князя В.-К. Острозького. – Див.: [16, 177, 178, 184; 24, 53, 71]. Звертаю увагу на те, що саме К. Левіцький аргументовано довів, що князь не інспірував Наливайківщини.

² Принагідно додаю, що в джерелах існує чимало згадок і натяків на ті чи інші хвороби князя, які часто його переслідували. З огляду на те, що він прожив довге життя, нічого надзвичайного тут немає. На мою думку, хвороби В.-К. Острозького не мали визначального впливу на його діяльність.

князя В.-К. Острозького щодо протестантів. До слова, Т. Кемпа є автором ще двох книг, в яких він торкається теми [52; 55; 49]. З-посеред досліджень польських істориків варто згадати працю Т. Хинчевської-Геннель, яка торкнулася проблеми формування міфу Острозького в українській літературі XVII ст. [38, 118-126]

Історики в минулому дуже по-різному оцінювали релігійну діяльність князя. Ще М. Грушевський критикував його за брак твердості, послідовності та енергійності в досягненні культурних цілей, а відсутність ясності та цілеспрямованості в релігійній політиці пояснював особливостями вдачі діяча [6, 480-483]. Я. Крайцар, автор кількох ґрунтовних досліджень з історії унії, приписував В.-К. Острозькому релігійну байдужість [56, 210], а О. Галецький вважав його однаково ревним прихильником і православ'я, і католицизму [46, 216, 220]. У другому томі своєї праці дослідник характеризує діяльність князя у зв'язку з Берестейською унією, проте найважливіші висновки щодо оцінки постаті він наводить у своїх статтях.

Сучасні історики церкви також далеко не однотайні в своїх поглядах. Так, наприклад, Б. Гудзяк стверджує, що князь не дуже розумівся в еклезіології, позаяк не звертав уваги на єпископат. Він прагнув системних змін, однак діяв в основному поза руською церковною системою; затрачені ним матеріальні засоби (ідеться про видання Біблії та створення школи) не були співрозмірними досягнутим звершенням. Окремі вчинки В.-К. Острозького історик вважає найвщими і поверховими (погляди на церковне об'єднання), а нечіткість в проведенні політики пов'язує з особливостями переходової доби європейської історії. Возвеличенням грецької традиції В.-К. Острозький так і не зміг зупинити покатоличення руських князів та магнатів. Єдине, до чого не має претензій Б. Гудзяк – до зусиль князя щодо поживалення зв'язків з Царгородом [7, 183, 184, 186]. Інший сучасний історик унії М. Дмитрієв висловлює припущення, яке має попередній характер: В.-К. Острозький був людиною широких поглядів і дотримувався радше екуменічних, ніж конфесійних принципів [8, 235].

Задля справедливості, варто згадати декілька публікацій сучасних дослідників, в яких розглядаються різноманітні аспекти історії Острога, Острожчини та Острозького відродження [17; 20; 19; 4; 21; 27; 28; 29]. Біографічні нариси про князів Острозьких належать Н. Яковенко та І. Ворончук [36; 5].

Постать князя В.-К. Острозького не дочекалась в українській науці бодай якоїсь значної монографії: маємо лише невелику книгу

Івана Огієнка, видану 1958 р. у Канаді [18]. Ставлячись з великою повагою до творчої спадщини І. Огієнка, мушу визнати, що його книга давно застаріла. Причому, саме в головному її аспекті³.

Як видається, діяльність одного з наймогутніших українських магнатів, який протягом півстоліття впливав на політичну та релігійно-культурну ситуацію Східної Європи, залишається для української (та й східноєвропейської) науки в цілому таки недостатньо навітленою⁴.

У зв'язку з відомими фактами непоступливості князя В.-К. Ост-

³ Вочевидь, немає потреби переказувати всі фактологічні недоліки книги І. Огієнка. Вкажу лише на її найбільш серйозну методологічну ваду: вся релігійна діяльність князя зводиться автором до боротьби зі “смертоносними для України” католицизмом та унією. Ненависть І. Огієнка (митрополита Іларіона) до унії може бути пояснена його становищем ієрарха православної церкви в Канаді у повоєнний час. Проте з наукового погляду (ідеться, передовсім, про наукові праці з історії церкви) вона пояснення в сучасній літературі не знаходить. Див.: Тимошик М. “Лишусь навіки з чужиною...”. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. – Вінніпег-Київ, 2000; його ж. Голгофа Івана Огієнка: українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. – К., 1997; Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). 1882-1972. Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1997; Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 1998; Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 2000; його ж. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 2000. На мою думку, в період еміграції І. Огієнко дещо змінив свою критичну налаштованість до унії: в релігійній політиці Росії він акцентував її антиукраїнську спрямованість. Проте до визнання національно-творчої ролі унії в українській історії вчений так і зміг піднятися. Вочевидь, в питанні про ставленні до унії над сумлінням ученого постійно брало гору конфесійне сумління ієрарха української православної церкви, яке не дозволило йому перейти до позаконфесійної оцінки подій церковної історії доби пізнього середньовіччя. – Див. акцентування проблеми: Тимошенко Л. Іван Огієнко і Радомишль // Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук (До 125-річчя від дня народження Івана Огієнка). Збірник доповідей. – К., 2007. – С.66-67.

⁴ Недослідженість життя та діяльності князя В.-К.Острозького відбилася навіть на елементарних фактах його біографії: донедавна навіть дослідники не знали точної дати його народження. Завдяки зусиллям згаданого Л.Соболева, а також І.Тесленка, ця дата тепер відома. Згідно з записом у Литовській метриці, князь народився 2 лютого 1526 р. (1541 р. мати князя доводила в судовому порядку, що її синові на свято Громниць мало виповнитися 15 років) (подаю ці дані за інформацією, яку мені люб'язно надав І.Тесленко). Дивно, але встановлення дати народження князя Василя-Костянтина Острозького залишилося непомітним в історіографії! Незважаючи на це, дата потрапила на сторінки “Вікіпедії” і через Інтернет стала доступною широкому загалові читачів.

розького при обговоренні питань, пов'язаних з підготовкою Берестейського собору у жовтні 1596 р., який, всупереч зусиллям князя, таки проголосив унію, частина істориків вважає його дії в стосунку релігійно-церковної політики непослідовними. То князь 1583 р. вів переговори з самим папою (Іпатій Потій після прийняття унії в жовтній формі дорікав за це князеві), то пропонував ініціаторам унії свої умови згоди, то час від часу вступав у контакти з протестантами, чим, фактично, нашкодив православним (особливо у 1595 р., пославши свого представника на Торунський з'їзд протестантів [62; 55, 68-95]), то став горою за канонічну неподільність православ'я.

Як відомо, князь наполягав на тому, щоб питання про унію було вирішене на соборі Київської митрополії ще до від'їзду делегації єпископів-уніатів до Риму, проте на це не погодився Сигізмунд III та його оточення. Проте Іпатій (Потій), а услід за ним польські історики вину за зірвання собору у 1595 р. звалювали саме на князя В.-К. Острозького. Участь В.-К. Острозького у справі підготовки протестантського з'їзду, а також його послання, які стали відомі польському урядові, послужили нібито приводом для прийняття остаточного рішення про нескликання у 1595 р. унійного собору. Як свідчить опубліковане листування М.К. Радзивіла, саме він зіграв не останню роль в тому, щоб не допустити собору. Це питання він обговорював у листі до Іпатія (Потія) 20.08.1595 р., а також у листі до В.-К. Острозького 24.10.1595 р. На думку М.Х. Радзивіла, собор був небезпечним, оскільки в ньому протестанти могли взяти гору, що звело б нанівець ідею унії. Крім того, римо-католики боялися світських православних, які могли бути в спілці з єретиками. На нашу думку, М.Х. Радзивіл "роздував" загрозу протестантизму, прагнучи будь-що не допустити собору. Цим засвідчувалась явна невпевненість прихильників унії, навіть у середовищі вищих урядовців та магнатерії. Негативізм короля до собору чітко зафіксований 28.07.1595 р. у грамоті до князя В.-К. Острозького. Князь не втрачав надії на скликання собору у час останніх приготувань делегації до від'їзду в Рим. Так, на початку жовтня він просив Л. Сапегу поклопотатися у короля про скликання головного з'їзду православних [30, 15-26].

Після повернення Потія і Терлецького з Риму, мотиви скликання собору значно змінилися. Тепер уже йшлося про спільний собор двох конфесій: уніатської (поки що дуже малочисельної) і православної. На Варшавському сеймі (працював з 26.03 до 6.05.1596 р.) князь В.-К.Острозький просив короля скликати собор. Православні,

духовні і світські, які згуртувалися довкола ідеї непорушності своєї віри, а також старожитних прав і вольностей у передсоборві місяці більше не вимагали скинення Потія і Терлецького. Позиція православних була викладена в численних протестах, поширюваних у воєводствах, а також у зверненні князя Острозького до руського народу. Їх підтримав александрійський патріарх Мелетій Пігас, який 30.08.1596 р. відправив послання до князя В.-К. Острозького.

У минулому історики ламали голову над питанням про те, чому князь відмовився від унійної ініціативи, до якої був заангажований ще 1583 р. Щодо цього, то сьогодні історіографія чітко розділила унійні процеси тієї доби на два періоди, межею між якими був 1590-й рік (декларація-грамота 24 червня 1590 р., підписана чотирма єпископами)⁵ [34]. У зв'язку з тим, що князь висловив свою схильність до унійної ідеї на новому етапі унійних змагань, в історіографії традиційно обговорюється питання про його участь в унійному русі першої половини 90-х рр., який призвів до Берестя⁶. Зрозуміло, що позірний відхід князя В.-К. Острозького від унійної ідеї аж ніяк не може бути пояснений образою на владик, які не вчасно посвятили князя в таємничу справу (історики досить слушно називали переговори про унію клерикальною інтригою). Відкидаючи застарілі погляди про уражену амбіцію та магнатську пиху князя, Т. Кемпа все ж уважає, що він, довідавшись про таємні переговори про унію, відчув себе злегковаженим. Можливо, на нього вплинув спогад про спосіб “навернення” його сина Костянтина, коли він довідався про це лише через кілька місяців після конверсії. Зрештою, його ідея універсальної унії була відкинута І. Потієм [55, 68]. Досить цікаву інтерпретацію подій висловив М. Чубатий, який порівнював роль В.-К. Острозького в укладенні двох уній: Люблінської і Берестейської. Визнавши свою поразку в першій, в другій князь був набагато обережнішим: він прагнув, щоб акт унії був “доконаний на національному соборі, при якому, чітко й твердо забезпечених гарантіях старих прав Української Церкви” [35].

Коментуючи ситуацію, яка склалася 1593 р., коли князь В.-К. Острозький висловив свою прихильність до унії, варто, насамперед, поставити питання: а чи взагалі він брав участь в унійному процесі? Адже відомо лише про його лист до єпископа Іпатія Потія з пунктами унії, написані в Любліні 21 червня 1593 р. У самому

⁵ Найбільш аргументовано і послідовно згадане положення обстоює М. Дмитрієв [8]. Про згадану декларацію див. докл.: [35, 337-347].

⁶ Востаннє акцентував вплив князя на унійну акцію Т. Кемпа [56, 57-172].

листі також чітко стверджується схильність князя до унії. Джерело відоме за публікацією в полемічному творі уніатів "Антиризис", спрямованому проти праці православних "Апокризис" Христофора Філалета (1599-1600 pp.)⁷ [39]. Цінність листа, оригінальність якого не підлягає сумніву, полягає в тому, що він документально підтверджує прихильність князя до згоди церков, обстоювання унійної ідеї в принципі, за умови погодження з іншими помісними православними церквами. Відомо, що згадані пункти унії В.-К. Острозького отримали назву проекту "універсальної унії", позаяк передбачали згоду обох вселенських церков. Найцікавішим є те, що саме цей проект був ближчим до Флорентійської унії, ніж втілений у життя її берестейський варіант (уніати відверто блефували, коли говорили, що вони нічого нового не створюють, а лише повертаються до флорентійської єдності церков). Проект князя В.-К. Острозького небезпідставно схарактеризовано в історіографії як утопічний чи абсолютно нереалістичний⁸ (назагал, дуже рідко в історіографії висловлювались виваженіші оцінки⁹). М. Дмитрієв звернув увагу на ту обставину, що утопічність ідеї універсальної унії не здавалася такою сучасникам. При цьому дослідник згадує послання Т. Кампанелли на православний схід з ілюзорною переконаністю в тому, що козаки готові віддатися під владу Риму, а також нові проекти "уні-

⁷ Існують дві версії публікації «Антиризиса»: русько- і польськомовна. Републікація листа в обидвох версіях здійснена в: Documenta unionis berestensensis eiusque auctorum (1590-1600). Edit. P. Athanasius G. Welykyj OSBM. – Romae, 1970. – № 8. – Р. 17-20 (руськомовний варіант); № 9, 10. – Р. 20-24 (польськомовний варіант).

⁸ Оцінка унійної програми князя В.-К. Острозького як «утопічної» має давнє історіографічне коріння. Її підтримують практично всі сучасні історики. Наприклад, М. Дмитрієв називає позицію князя двоїстою: схильність до унії межувала з відвертим неприйняттям проекту регіональної унії. – Дмитрієв М.В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – С. 237. Дещо відрізняється від інших оцінка проекту князя в інтерпретації О. Галецького, який більшість пропозицій Острозького вважає безспірними. Проект універсальної унії історик не називає утопічним, хоча висловлює серйозні застереження проти пропозицій послати в Москву і Волощину делегатів для переговорів. – Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej. – Т. 2. – Lublin, 1997. – С. 73-75. Львівський дослідник І. Паславський, крім рис нереальності, приписує унійному проекту В.-К. Острозького екуменічний характер, протиставляючи його «національно-політичним поглядам» І. Потія. – Паславський І. Між Сходом і Заходом: Нариси з культурно-політичної історії української церкви. – Львів, 1994. – С. 80. Неважко помітити, що згадана «єкуменічність» ототожнюється автором з космополітизмом, що є абсолютним відхиленням від принципу історизму.

⁹ Так, наприклад, К. Левіцький вірив у те, що авторитет князя міг дозволити реалізувати власний проект, на підставі його близькості до флорентійської ідеї єдності церков. – Див.: [58, 73].

версальної унії”, які висувалися в 20-40-х рр. XVII ст.¹⁰ [8, 237]

Дослідники неодноразово піддавали унійний проект В.-К. Острозького прискіпливому аналізу, а М. Мельник класифікував умови з’єднання на три групи [61, 103-104]: у першій об’єднано положення щодо тривалих гарантій повного урівняння православних з латинськими католиками (1, 2, 3, 4, 8), у річпосполитському і міжнародному вимірах; до другої групи увійшли умови самого акту об’єднання (5, 6); третя група складається лише з пункту 7 і є найбільш незрозумілим місцем умов (до слова, саме цей пункт досі дискутується істориками).

Звертаю увагу на те, що про свою прихильність до унії В.-К. Острозький говорить в самому листі, причому ретроспективно він згадує про переговори з унійного питання 1583 р. Так, постулюючи свою приналежність до східної апостольської церкви, князь виокремлює кризові явища в її недалекому минулому і сучасному, на підставі чого формулюються заходи виходу з ситуації. На його думку, церква має повернутися до “першого свого пункту”, тобто, до часу до розірвання єдності (від неї, на його думку, римляни самі “отторглися”). Після ретроспекцій до подій десятирічної давності, усередині листа з’являється фраза, яка стисло фіксує схильність князя до унії: “ижь бы се до якога слушнаго згоды и зъєдноченья схилити могло”. Ще раз про згоду, як головну мету і засіб подолання незгод на соборі князь згадує пізніше. Головною ж метою проекту, яка маркує мотивацію дій князя, є: “жебы большей церковь Христова такого разорванья ми внутрьнего замашанья, а народъ руского рожая гоненія и озлобленія не терпѣли”. Трохи далі автор додає: життя вкупі призведе до “полѣпшенья животовъ людскихъ”, на початку листа він говорить про помноження Хвали Божої.

Низка умов унії, викладених в додатку, обговорється в самому листі. Цікаво, що кокретний шлях вирішення унійного питання викладено тільки в листі. Так, князь вважає, що в руській церкві справа має вирішуватися на соборі духовних; таким чином, вирішальна роль належить єпископату на чолі з архієпископом, з яким в переговори має вступити володимирський єпископ Іпатій Потій. У цьому бачиться намагання князя, як вірного церкви, дотримуватися церковних канонів. При цьому певну, досить важливу роль князь відводить своїй особі (щоправда, М. Мельник акцентує відведення князем собі другорядної ролі [61, 105]).

Першим і основним критиком концепції універсальної унії В.-К.

¹⁰ Зрозуміло, проекти 20-40-х рр. не здавалися такими утопічними.

Острозького був Іпатій Потій. 1595 р. у творі “Унія” він виступив з деклараванням іншої еклезіальної свідомості, орієнтованої на Рим. Після Берестейських соборів, коли шляхи православних і уніатів різко розійшлися, єпископ виступив з розгорнутою критикою позиції князя. Цікаво, що його неприйняття універсальної унії розділяється на кілька складових: сумніви в можливості погодження унії в Московії та Молдовалахії, приниження авторитету східних патріархів, акцентування кризових явищ у грецькій церкві, в тому числі й чернечому житті. Причому, причини занепаду грецької церкви Іпатій Потій пояснює суто по-католицьки: це було начебто наслідком їх відступництва від Флорентійської унії (бог покарав греків турецькою неволею).

Аналізуючи контекст подій, в яких генерувалася унійна ініціатива 90-х рр., а також причетність до них В.-К. Острозького, варто придивитися ближче до позицій всіх суб’єктів унійного процесу. Так, тепер інакшою, ніж в часи С. Баторія була роль і ставлення монарха Речі Посполитої до православних та їх світських провідників. Це виявилось, зокрема, в тому, що друге видання книги П. Скарги “Про єдність Церкви Божої...” (1590 р.) було присвячене не князеві, а королеві Сигізмунду III, в чому можна вбачати перенесення акценту в здійсненні богоугодної справи унії не на православного володаря, а на католицького монарха Речі Посполитої. Вочевидь, це чітко розумів князь, який володів даром обсервування та прогнозування політико-релігійної ситуації доби: йому дали знати, що в майбутній об’єднаній під скіпетром католицького короля церкві місця для провідника східних християн не буде.

Як нещодавно вдалося з’ясувати, ідеї князя і в кінці XVI ст. були непоодинокими, причому, саме напередодні укладення унії. У полемічному творі “Проти латино-уніатів” мені вдалося виявити недатоване послання митрополита Михайла Рагози на скликання Берестейського унійного собору [25, 555-558]. Крім вказівки на унію, звертає на себе увагу зміст джерела, в якому викладене догматично-канонічне обґрунтування унії церков. Так, на думку митрополита, причин ненависті до західної церкви, фактично, не існує, оскільки обидві церкви визнають Бога, хвалюмого у Тройці, а незгоду на них наслав антихрист, “князь темноти” через своїх слуг. Назагал, митрополит сформулював своє бачення теоретичних засад унії, базоване на православному розумінні ідеї. Він жодним словом не звинувачує ні римських пап, ні Константинопольських патріархів в розірванні єдності. Цікаво, що висловлені ідеї були розвинуті в

головному документі Берестейського унійного собору, очолюваного митрополитом – декларації унії, текст якої цілком наведено в 22 главі твору. Проте там з'являються уже інші засади: визнання першості Апостольської Столиці і звинувачення патріархів у схизмі, що було характерно для позиції Іпатія Потія та римо-католицьких ідеологів унії, наприклад, Петра Скарги [33, 579-584].

Найголовніше, що лист Михайла Рагози дозволяє говорити про близькість митрополита до ідеї т.зв. “універсальної унії”, обстоюваної князем В.-К. Острозьким і базованої на засаді рівності церков та обрядів. Мені здається, що під цим оглядом питання про утопічність ідеї універсальної унії набуває іншого відтінку. Потрібно говорити, радше, про популярність цієї ідеї, базованої на флорентійських засадах. Відмова від цих ідей єпископатом руської церкви і стала головною причиною того, що князь відмовився брати участь в унійному процесі і розпочав боротьбу проти унії, яка (ідеться про Берестейську унію) була досить ризикованим проектом, що розколов єдину перед тим митрополію.

Найцікавіше те, що ставши митрополитом, Іпатій Потій плекав надію на досягнення примирення. Так, у його листі до Сигізмунда III від 22.04.1602 р. [37; 32, 296] Іпатій Потій пригадав залишений у січні 1601 р. Кирилом Лукарісом лист, в якому висловлювалася згода на унію церков. Будучи переконаним у тому, що представник Східної Церкви беззастережно наставлений до єдності, уніатський митрополит пропнував Сигізмунду III звернутися особисто з листом до Кирила Лукаріса, який став александрійським патріархом, а ще краще – уповноважити львівського римо-католицького архієпископа на переговори з Константинополем. На мою думку, і для Іпатія Потія, рішуче налаштованого у боротьбі з православними, не були чужими ідеї універсальної унії церков.

Аналізуючи причетність князя В.-К. Острозького до подій, які передували Берестейському собору 1596 р., варто пам'ятати, що з наближенням собору його кроки в боротьбі проти унійної партії ставали все більш і більш рішучими. Його впевненість базувалася на переконанні про можливі небажані наслідки та ризики розвитку ситуації. Вже в 1595 р. викристалізувалося передбачення князя щодо негативних наслідків унії: якщо творці унії вважали, що регіональна згода церков стане предтечею повного об'єднання всього східного християнства з римською церквою, то В.-К. Острозький передбачував поглиблення розколу вселенського християнства¹¹ [53, 127].

¹¹ Такого висновку дійшов Т. Кемпа, який віднайшов та опублікував невідомо-

Участь В.-К. Острозького в справі скликання і проведення собору Київської митрополії, який мав вирішити питання унії, з огляду на принципову і послідовну позицію князя, навряд чи можна (незважаючи на те, що собор таки відбувся) назвати участю в унійному процесі. На сеймі, який відбувся 26.03 – 6.05. 1596 р. (у кінці роботи сейму прибули І. Потій та К. Терлецький), обговорювалося унійне питання, у контексті дотримання релігійної конфедерації. Православні делегати вимагали скинення з урядів Потія і Терлецького. За свідченням Петра Скарги, який у свою чергу, посилався на інформацію делегатів короля на Берестейському соборі, князь В.-К. Острозький просив короля скликати собор [26, стб. 944]. Відомо також і про погрози єпископам-уніатам, які лунали в той час з табору прихильників князя.

Відкриття О. Галецьким у римських архівах джерела, яке він назвав “останнім закликком” (листом) Сигізмунда III до князя В.-К. Острозького¹², дещо прояснило ситуацію, яка склалася після сейму 1596 р. Властиво, і раніше було відомо про те, що король послав якусь делегацію до князя з “останнім американським попередженням”. Тепер було доказано, що делегація таки була послана, хоча ні її склад, ні точний час перебування в Острозі не вдалося з’ясувати. Та й джерело, на підставі якого аналізуються події, не є оригінальним (воно збереглося у відписі Петра Аркудія)¹³. Так чи інакше, лист був написаний перед 20 червня 1596 р. З тексту ясно видно, що після сейму В.-К. Острозький попрощався з королем і обіцяв йому приступити до унії, але незадовго по тому (*paulo post*) розвинув “опозиційну” акцію, яка межувала з реальними погрозами на адресу єпископів-уніатів. Відтак, король змушений був вислати делегацію із закликом-зверненням.

Дуже цікавим є зміст джерела, який починається з того, що ко-

ме листування учасників унійного процесу 1595 р. – [54, 111].

¹² Див.: [45, 117-134]. У додатку статті опубліковано текст джерела латинською мовою (S. 135-139). Цікаво, що до відомої праці О. Галецького про унію цей матеріал, фактично, не потрапив. Так само джерело не було включене до збірки документів про унію «*Documenta Unionis Berestensensis eiusque auctorum*». Джерело досить побіжно згадує Т. Кемпа, проте він чомусь не надав йому особливого значення [52, 146].

¹³ Отже, ідеться не про сам лист короля, а про його зміст, викладений як текст заяви (освідчення), яку посланець короля виклав князеві (він говорить про нього в третій особі), можливо навіть, в усній формі. Дослідник допускає існування короткого листа, який не зберігся. У згаданому відписі П. Аркудія, крім тексту, додано латиномовні нотатки у вигляді індексу, які також уміщують цікаву інформацію.

роль оскаржує князя за невдячність, а також за підтримку нелегального протестантського синоду в Торуні. Позаяк з боку князя поступила пропозиція збройної боротьби проти католиків, це був виступ проти короля. І подальші кроки проти унії, які здійснював князь, також розглядалися, як боротьба проти самого короля та його маєстату. Ще один закид стосувався унійного собору: сам князь погодився і з датою, і з місцем його скликання. Оскарженню підлягали і методи, якими В.-К. Острозький боровся проти уніатів і католиків: по всіх усюдах він поширював чутки про “ошуканство” в підготовці унії. Це також розглядалося, як виступ проти самого короля, який був помазаником Божим: саме в компетенції його влади знаходилися питання скликання з’їздів та синодів. Далі король вдався до власних погроз, які зводилися до того, що він може, у відповідь, припинити його повноваження королівського урядника (нагадую, що князь одночасно посідав два уряди: київського воєводи і волинського каштеляна).

Закиди короля були, з погляду логіки монаршої влади, цілком зрозумілими: князь втручався в компетенцію монаршої влади. Відтак, король сам вдавався до погроз, у тому числі й під загрозою Божої кари. При цьому король виправдовувався і намагався довести, що унія здійснюється у відкритий, публічний спосіб, а не методами ошуканства.

До інших, не менш важливих і цікавих закидів князеві, належать висловлені королем претензії щодо ініційованих князем гвалтовних акцій проти владик-уніатів: згадуються акції проти майна І. Потія, К. Терлецького та Й. Гоголя¹⁴. Король знову застерігав, що дії проти владик є діями проти нього самого. Причому, Сигізмунд III був упевнений, що саме В.-К. Острозький ініціював акції С. Наливайка (брат якого був слугою князя) проти К. Терлецького, в той же час слуги і клієнти князя не зазнали жодних утисків. Ще один закид стосувався паперів К. Терлецького, забраних у Пінську Наливайком, вони начебто появилися потім у київського воєводи¹⁵. Насамкінець, король закликав князя залишити уніатів в спокої, не піднімати людей до бунту, не перешкоджати Божій справі, замість образ короля наслідувати приклад своїх предків.

Жодної інформації про обставини, за яких був переданий “за-

¹⁴ Якщо антиунійні акції Наливайка проти К. Терлецького досить добре відомі в історіографії, то акцентування інших є цілковитою несподіванкою.

¹⁵ Цей аргумент О. Галєцький сформулював як такий, що навряд чи колись буде підтверджений [45, 131].

клик” Сигізмунда III князеві, і як “мандатарій” (тобто, той, хто передав документ) виплутався з ситуації, не збереглося. Так само невідомо, чи князь давав яку-небудь спеціальну відповідь. Незважаючи на це, О. Галецький знайшов цьому всьому цікаві пояснення. По-перше, застереження і погрози короля таки вплинули на В.-К. Острозького, позаяк він припинив збройні акції проти владик. По-друге, відома з джерел делегація православних до короля влітку 1596 р. у складі Матвія Малинського і Лаврентія Древинського з проханнями щодо умов майбутнього собору, – це і є відповідь князя В.-К. Острозького. Начебто, він відмовився від тактики збройних конфліктів, погроз і поширювання чуток про наміри ошуканства з боку католицького табору. Таким чином, заклик Сигізмунда III був у цілому успішним [44, 132, 134]. Дієвість “заклику” короля піддається сумніву: князь продовжував діяти методом погроз, на що вказує його серпневий лист до Криштофа Радзивила [14, 439-440; 51, 146]. На мою думку, князь В.-К. Острозький все ж на деякий час призупинив політику відвертого тиску, перейшовши до більш-менш “легальних” методів боротьби проти унії. Після Берестя центр ваги у згаданій боротьбі переносився на сейми (наприклад, князь зробив спробу захистити в королівському суді патріаршого екзарха Никифора). Проте і в перші поберестейські роки він вдавався до методів силового тиску щодо єпископа Терлецького.

Підсумовуючи огляд передсоборових подій, коректнішим буде розглядати питання не про причини відмови князя В.-К. Острозького від унійної ідеї (він залишався вірним їй до кінця своїх днів), а про причини його неприйняття проекту регіональної унії, чим властиво й була Берестейська унія. У зв’язку з цим варто придивитися ближче до міркувань О. Галецького, який розглядає проблему глибше. Отже, Рим залишив уніатам непорушними догматичні і обрядові різниці, що не могло не вплинути на свідомість світських противників унії на чолі з В.-К. Острозьким: перейшовши під протекторат римської церкви у спосіб регіональної унії, вони втратили своє вирішальне становище і значення, яке вони мали в руській/грецькій церкві. На думку О. Галецького, згадана обставина впливала також на церковні братства, яких підтримував князь з огляду на те, що вони також були світським чинником опору унії. Відтак, князь усвідомлював своє покликання репрезентувати в спосіб лідерства всіх світських церкви. У цьому князь знайшов собі спільників серед протестантів, які також експлуатували роль світського чинника у суспільстві. Саме різниця в поглядах на роль

світських (мирян) між римлянами та греками і лежали в основі неприйняття Острозьким Берестейської унії [44, 127-128].

Розглянутий матеріал дозволяє висловити зауваження щодо часто вживаної в науковій літературі дефініції “православна опозиція”, на чолі якої знаходився князь¹⁶. На мою думку, вона є неадекватною для характеристики передунійних подій, позаяк саме унійна партія, яка сформувалася в 1593-1594 рр., мала спочатку характер антиправославної, досить законспірованої опозиції. З цього погляду, князь В.-К. Острозький очолював не православну чи навіть антиунійну опозицію, а табір чи партію найстійкіших (і, головне, найчисленніших) прихильників православ'я.

Заслуги князя перед православною церквою є напевно величезними. З подій, які передували собору 1596 р., варто виділити зусилля князя щодо запрошення і приїзду протосингела Никифора (його вирішальна роль в цьому питанні не підлягає сумніву), а також інших представників грецької церкви. На думку К. Левіцького, в серпні 1596 р. К.Острозький розробляв план кампанії проти унійного собору, прагнучи заручитися підтримкою князя Миколая Криштофа Радзивіла. У випадку його неприбуття на собор, князь розраховував на мінського воєводу Яна Абрамовича [57, 168]. Назагал, його зусилля щодо організації і приїзду на собор стійких прихильників православ'я є очевидними.

Джерела подають досить скупу інформацію про діяльність князя В.-К. Острозького на соборі в жовтні 1596 р.¹⁷ [31]. Його вирішальна роль у перші дні роботи соборів (коли ще було можливим порозуміння) проявилася у впливові на Гедеона Балабана і Михайла Копистенського, а також на всіх православних при з'ясуванні їх стосунків з королівською делегацією. К. Левіцький цілком слушно наголосив, що без князя православний собор навряд чи сформувався б (цілком очевидно, що князя побоювалися навіть представники ворожого католицько-унійного табору). Це доводиться також тією обставиною, що в жодній ухвалі унійного собору князя не згадано [57, 178-179].

¹⁶ Вживання згаданої дефініції характерне навіть і для таких серйозних істориків унії, як О. Галецький та М. Дмитрієв, а також Т. Кемпи, який говорить навіть про «опозиційну діяльність» князя на соборі в Бересті 1596 р. [52, 147]. Дехто з істориків вживає термін «антиунійна опозиція», що, на мою думку, є синонімом до «православна опозиція». Некоректність вживання згаданих термінів є очевидною.

¹⁷ Хоча, в історіографії собору позиція князя є найбільш акцентованою. – Див. докл: [32, 77-93].

Цікаво, що в переліку світських учасників православного собору, поданих у "Ектезисі", які представили інструкції шляхетських послів з місць (так зв. "перелік послів" зафіксував 45 підписів), князь не згадується. Відтак, його повноваження на соборі, як делегата від світських, не визначені. Проте ні згадані повноваження, ні сама присутність і участь князя, урядовця високого рангу, офіційно визнаного в Речі Посполитій протектора православної церкви, в засіданнях православного собору не підлягає сумніву.

Не дійшовши порозуміння навіть щодо спільного засідання, обидві партії на третій день, 8 жовтня, почали соборувати нарізно: уніати в міській церкві Св. Миколая, а православні – в оселі М. Райського, де зупинився князь В.-К. Острозький. Існує давнє переконання полемічних авторів, що на соборі князя супроводжував великий озброєний почт, що викликало неадекватну реакцію прихильників унії. Так, автор "Антиризиса", закидаючи православним, писав, що вони "сь такою арматою, сь татарми, зь гайдучками, сь козаками приьехали были на тоть соборь, же были могли всихь, яко мухи, подавити" [1, стб. 881; 12, 224]. До найважливіших свідчень, які відкрив О. Галецький (реляція Петра Аркудія від 10.11.1596 р.), належить повідомлення про те, що князя супроводжував трьохтисячний загін кінноти, але й королівські послы прибули на собор з великим оточенням¹⁸ [43, 385; 47, 107-110]. Отже, ситуація виглядає тепер в дещо іншому світлі: противникам було чого побоюватися [23, 76].

Князь В.-К. Острозький брав участь у роботі світського кола православного собору, на що вказує, передовсім, аналіз соборових ухвал. Зі зрозумілих причин він не підписався під головною ухвалою православного собору "Апофазис" (9.10.1596 р.), позаяк вона належала до компетенції духовного кола (її підписав 41 учасник з числа лише духовних осіб)[10, 142-143]. Того ж дня собор у складі всіх учасників (тобто, незалежно від приналежності до духовного чи світського кола) прийняв три ухвали: синодальний універсал [3, 519-530], протестацію в головний трибунал [3, 530-532] та інструкцію делегатам до короля [3, 509-517]. Всі ухвали підписав князь В.-К. Острозький, причому, під універсалом його підпис знаходиться на третьому місці, одразу після підписів православних єпископів Гедеона Балабана і Михайла Копистенського. Протестацію православних в головний трибунал князь підписав першим, духовні особи поставили підписи після нього. Інструкцію В.-К.

¹⁸ Віднайшов джерело Оскар Галецький

Острозький підписав за порядком, застосованим у синодальному універсалі, тобто, третім.

Світське коло православного собору було представлене численними делегатами осіб, серед яких було чимало урядників (каштелянів, війських, послів трибуналу ВКЛ, суддів, воєвод, стольників, чашників, писарів, підсудків, городничих, хорунжих). Звичайно ж, виділялося двоє воєвод – київський Василь-Костянтин Острозький і волинський Олександр Острозький.

Найцікавіші соборові події, в яких згадується ім'я князя, відбулися 7 і 8 жовтня. Після другої делегації православних до митрополита (вона також виявилась безуспішною), уніати відправили у відповідь свою делегацію у складі кам'янецького каштеляна Я. Претвича, князя Я. Шуйського і інстигатора Калинського. Як свідчить автор “Баркулабівського літопису” [16, 302-307] (про це натякає й автор анонімної реляції [60, 779]), згадана делегація зверталася безпосередньо до В.-К. Острозького. Відповідав їм сам князь, спростовуючи закиди уніатів. Посланці уніатів підтвердили, що вони делеговані до князя, а з іншими, нехристиянами (новохрещенцями і євангеликами) вони вести переговори не збираються. 8 жовтня, після безуспішної зустрічі послів соборів, відбулася дискусія за безпосередньої участі єзуїта П. Скарги (одного з лідерів унійного собору, делегата від короля) і князя В.-К. Острозького. Перед тим православні послали останню делегацію до уніатів на чолі з Н. Туром, яка також виявилася безуспішною. Зрештою, учасники унійного собору вирішили звернутися (маючи, мабуть, також останню надію) безпосередньо до князя. О. Галецький, який вважає подію поворотним моментом соборів, назвав її “приватною” конференцією у князя [45, 73-75]. Йдеться про досить відомий з “Ектезису” факт виклику князя, який засідав з православним собором, на дискусію-бесіду, яка відбулася на очах у всіх православних. Перервав її головуючий духовного кола православного собору, протосингел Никифор [10, 141]. Деякі цікаві деталі перебігу події, невідомі раніше, зафіксовані в реляції про собор невідомого православного грека¹⁹. Отже, бесіда тривала від 3 до 4 годин, на ній був присутній Олександр Острозький і обоє православних владик. З боку католицької сторони, в делегації були присутніми двоє світських делегатів собору. На жаль, за винятком змісту промови П. Скарги, інші деталі події залишаються невідомими.

¹⁹ Джерело опубліковане двома мовами – грецькою і польською [48, 115-136]. Польськокомовна версія опубл.: [41, 352-353].

Цікаво, що православні джерела до історії собору досить скупо засвідчують дії та роль князя на соборі. Як правило, вони фіксують його приїзд на собор, розміщення у домі М. Райського, участь у згаданій дискусії та швидкий від’їзд після закінчення засідань. Наприклад, автор “Ектезиса” взагалі згадує князя лише один раз [9, стб. 360], а автор короткої оповіді про собор – двічі (йому цікавішою здалася особа волинського воєводи Олександра Острозького, якого він згадує трохи більше) [60, 778]. Невідомий православний автор також майже не згадує князя [40, 352-353]. У православному “Апокризисі” ім’я князя згадується лише двічі, причому у зв’язку не з собором, а з подіями 1585 і 1595 рр. [2, стб. 1100, 1124].

Щодо католицьких та уніатських авторів, то вони, за невеликими винятками, солідарні з православними. Так, П. Скарга спочатку підкреслив, що воєвода прибув на собор з великою громадою людей, далі він акцентує увагу на тому, що собор православних засідав разом з воєводою в домі протестанта М. Райського [26, стб. 190, 194]. Звичайно, кілька інвектив П. Скарги, спрямованих проти присутності на православному соборі протестантів торкалися й князя, але єзуїт його спеціально не називає.

Вирішальна (навіть виняткова) роль В.-К. Острозького на православному соборі 1596 р. відзначена усіма дослідниками. Так, керівником релігійного кола собору був грек Никифор (саме духовне коло було визачальним, воно й прийняло відповідні ухвали), але, зрозуміло, “режисером” усіх діянь таки був князь. Лідери унійного собору, які закликали православних перейти під послух митрополита, зверталися до духовних, але, передовсім, вони мали на увазі В.-К. Острозького. Баркулабівський літопис зафіксував цікаву деталь (яка, на жаль, не підтверджується іншими джерелами): делегати короля на унійному соборі (Лев Сапега, Миколай Криштоф Радзивіл, Дмитро Халецький) зажадали під страхом кари в 30 тис. зол. видачі “шпигуна” Никифора. Відповідав їм саме В.-К. Острозький, прирікши перенесення розгляду справи на сейм [16, 304].

Безсумнівну роль князя В.-К. Острозького в провалі переходу до унії всієї православної спільноти (а саме це й сталося на Берестейських соборах), розуміли католицькі лідери. У реляції про собор Сигізмунду III від 9.10.1596 р. католицькі делегати (Я.Д. Соліковський, Б. Мацейовський, С. Гомолинський, М.К. Радзивіл, Л. Сапега і Д. Халецький) звітували, що вони багато разів ходили до київського воєводи, а також до його оточення, але нічого не добилися, за винятком грецького ченця, якого Острозький сам пообі-

цяв видати королю²⁰ [41, 370-371]. Роль князя підкреслив секретар папського легата Павло Муканцій, який записав суть переговорів єпископів-уніатів з кардиналом Гаetano, що відбулися у Варшаві 27-30.10.1596 р.²¹ [42, 379; 23, 77-78].

Вирішальна роль князя бачиться також у тому, що під час переговорів-дискусій з уніатами в перші соборові дні, коли ще зберігалися шанси на порозуміння, а також у соборових документах (наприклад, своїй інструкції до короля і протестації), обґрунтовувались засади неприйняття унії, виходячи з концепції князя. Так, православні не тільки критикували догматичні засади римської церкви, неприйнятні для східних християн, але й не погоджувалися на часткову (регіональну) унію, а також наголошували на необхідності погодження унійного питання з Константинополем та іншим православним світом.

Берестейський православний собор у жовтні 1596 р. вистояв перед натиском католиків саме завдяки князеві. Відтак, було збережене українсько-білоруське православ'я, яке розквітло в добу Петра Могили. Якщо ми сьогодні позиціюємо киево-руську християнську традицію як українську (на мою думку, саме могилянська церква може вважатися українською), то в цьому – величезна заслуга князя В.-К. Острозького. Не піддаючись натискові католиків, які прагнули підкорити своїй юрисдикції Києво-Печерський монастир, князь вів також боротьбу на сеймах, паралізував місійну діяльність уніатських владик на Волині та Київщині. Відтак, були закладені підвалини для розвитку “київського” національно-культурного відродження, яке породило могилянську реформу церкви (А. Жобер досить слушно схарактеризував могилянську добу в історії церкви як “православний Тридент”²² [48, 272]).

З післясоборових подій, які вплинули на поглиблення розколу церкви та суспільства, і до яких мав безпосереднє відношення князь В.-К. Острозький, була справа головуючого православним собором протосингела Никифора. Питання, яке давно дискутується в літературі, пов'язане з арештом, судом і загибеллю протосингела [13, 399-419; 11, 573-583]. Суть розбіжностей в поглядах авторів зводиться до сумнівів щодо повноважень протосингела на соборі, а також правомірності підозр у шпигунстві на користь Туреччини,

²⁰ У короткій реляції цих же делегатів до папи ім'я князя не згадується.

²¹ Зміст розмов та настроїв під час аудієнцій передає С. Плохий.

²² Сьогодні як ніколи зрозуміло, що витоки українського Триденту слід шукати в Острозі.

відтак робляться висновки про справедливість чи несправедливість його засудження королівським судом (процес над заарештованим Никифором відбувся на сеймі у Варшаві навесні 1597 р.). Причому, оцінки майже завжди залежали від конфесійних симпатій авторів²³. Останнім часом з’явилися нові розвідки. Але якщо, наприклад, Ю. Куракін не виходить за межі старих православних ілюзій [15, 122-144], то Т. Кемпа демонструє і новий джерельний матеріал і нове трактування подій [51, 150-156; 54, 145-168]. Так, йому вдалося аргументовано довести, що Никифор став жертвою протиборства між магнатами, зокрема, між В.-К. Острозьким і Я. Замойським. Чимало фактів засвідчують, що саме Я. Замойський довів до суду над Никифором з метою компрометації своїх грізних політичних і економічних противників – Острозьких. У цьому випадку прагнення Я. Замойського співпали з цілями уніатів і тих римських католиків, які підтримували унію. Спільною метою останніх була компрометація православних після Берестя [59, 147]. Як стверджує Г. Подскальський, у листі від 8.05.1599 р. Сигізмунда III до султана подано непрямої доказ невинності Никифора. Відтак, “афера” з процесом Никифора, спровокована католиками, остаточно дискредитувала Берестейську унію в очах Вселенського патріархату [24, 53-54].

З огляду на аргументованість наведених доказів, давніші закиди М. Грушевського В.-К. Острозькому щодо браку енергійності в застосуванні своєї політичної влади й авторитету в справі захисту Никифора [6, 481-483], а також припущення В. Ульяновського про те, що князь не зміг захистити протосингела на сеймі 1597 р. з причини своєї хвороби, не можуть розглядатися як коректні²⁴.

Князь В.-К. Острозький насправді залишив сейм, після початку розгляду справи Никифора, але у світлі джерел це сьогодні пояснюється не як залишення Никифора напризволяще, а як демонстрація позиції: князь добре розумів політичну та ін. особливості процесу над Никифором²⁵. До того ж, після від’їзду В.-К. Острозького

²³ О. Галецький, а вслід за ним Б. Гудзяк схильні до думки, що висунуті звинувачення проти Никифора були, мабуть, небезпідставними [46, 236-237, 286-287, 289; 7, 305].

²⁴ Згадане припущення дослідник висловив у жовтні 2008 р. у доповіді на науковій конференції в Національному університеті “Острозька академія”, присвяченій 400-річчю з дня смерті князя В.-К. Острозького.

²⁵ П. Жукович, який докладно розглянув перебіг сейму та боротьбу на ньому католиків і православних, навіть заявив, що князь “жодної активної участі в судовому процесі” Никифора не брав. Справа була порушена 11 березня, а 12-го

справа Никифора буквально через кілька днів була перенесена на спеціальну комісію, яка засідала всього двічі. До певної міри, ніхто й не сподівався, що вина Никифора буде коли-небудь доведена (до слова, вона, у підсумку, і не була доведена²⁶). Після процесу князь робив усе можливе, щоб звільнити грека з ув'язнення. Серед його планів виокремлюється і розрахунок на полагодження стосунків з Я. Замойським [54, 166-167].

Боротьба проти унії, особливо після 1596 р., стала лейтмотивом діяльності князя В.-К. Острозького аж до його смерті. Передовсім, наприкінці XVI – на початку XVII ст. він розгорнув пропаганду, метою якої було викриття уніатів, як віросповідальних зрадників (у жодному випадку не йшлося про національне зрадництво, як про це стверджувалося в російській історіографії). Надалі він створив цілий фронт боротьби проти унії: очолював акції православних на сеймах та сеймиках, намагався зміцнити блок православних з протестантами, стимулював книжкові/літературні засоби боротьби, підтримував львівське і віленське братства, які не підкорялися уніатам, протидіяв єпископам-уніатам (особливо волинським – Кирилові Терлецькому та Іпатію Потію), прагнув не допустити номінацій унійних єпископів. Вочевидь, найяскравішою (і, водночас, найуспішнішою) сторінкою боротьби проти унії є захист В.-К. Острозьким інтересів Києво-Печерського монастиря. Відомі й інші не менш важливі аспекти протиборства, яке мало величезні наслідки для долі усього східного християнства. Згадані аспекти, незважаючи на увагу до них істориків у минулому, вимагають окремого спеціального розгляду.

Джерела та література

1. Антиризис или апология против Христофора Филалета // Памятники полемической литературы в Западной Руси (далі – ППЛ). – Кн. 3. – (Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т. XIX). – СПб., 1903. – Стб. 477 – 982.

2. Апокрисис. Сочинение Христофора Филалета в двух текстах: польском и западно-русском. 1597 – 1599 года // ППЛ. – Кн. 2. – (РИБ. – Т. VII). – СПб., 1882. – Стб. 1003 – 1820.

князь несподівано залишив Варшаву [12, 282]. Водночас, дослідник наголосив на тому, що цей крок “розгніваного” магната був демонстрацією проти короля, яка не принесла користі ні православним, ні Никифору [12, 283].

²⁶ Як слушно зауважив П. Жукович, слабкість доказів, і навіть відсутність складу злочину у справі Никифора, могли заспокоїти багатьох православних. [12, 285]. Як відомо, справа не була завершена на сеймі, а Никифор ще довго перебував в ув'язненні в Мальборку, поки там не помер.

3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1.

4. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук]. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.

5. Ворончук І. Родина князів Острозьких у публічному житті польсько-литовської держави / І. Ворончук // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук]. – К.; Старокостянтинів, 2001. – С. 6-59.

6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. 6. – К., 1995.

7. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк / [Переклад Марії Габлевич, під ред. Олега Турія]. – Львів, 2000.

8. Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. / М. В. Дмитриев. – М., 2003.

9. Еклезис православное полемическое сочинение 1597 года // ППЛ. – Кн. 3. – (РИБ. – Т. XIX). – СПб., 1903. – Стб. 329 – 376.

10. Еклезис, або коротке зібрання справ, які відбувалися на партикулярному, тобто помісному, синоді в Бресті Литовському // Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). [Збірник документів і матеріалів]. – К., 1988. – С. 127 – 144.

11. Жукович П. Н. К вопросу о виновности экзарха Никифора, председателя Брестского православного собора, в турецком шпионстве / П. Н. Жукович // Христианское чтение. – 1899. – № 3. – С. 573-583.

12. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.) / П. Жукович. – СПб., 1901.

13. Кудринский А. Ф. Судьба экзарха Никифора / А. Ф. Кудринский // Киевская старина. – 1892. – № 37. – С. 399-419.

14. Кулиш П. История воссоединения Руси / П. Кулиш. – СПб., 1874. – Т. 2.

15. Куракин Ю. Н. Политический процесс над Константинопольским экзархом Никифором (Парасхесом-Кантакузином) в истории Брестской унии / Ю. Н. Куракин // Славяне и их соседи. – М., 1992, – Т. 4 - С. 122-144.

16. Леп'явко С. Козацькі війни XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів, 1996.

17. Мальцев А. Н. Баркулабовская летопись / А. Н. Мальцев // Археологический ежегодник за 1960 год. – М., 1962. – С. 302-307.

18. Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636). Біобібліографічний довідник / [Упор. І. З. Мицько]. – К., 1990.

19. Митрополит Іларіон. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця / Митрополит Іларіон. – Луцьк, 1992.

20. Мицько І. Іван Федоров: життя в еміграції / І. Мицько. – Острог, 2008.
21. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) / І. Мицько. – К., 1990.
22. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / [Упор. В. Атаманенко]. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004.
23. Паславський І. Між Сходом і Заходом: Нариси з культурно-політичної історії української церкви / І. Паславський. – Львів, 1994.
24. Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. / С. Н. Плохий. – К., 1989.
25. Подскальський Г. Берестейська унія з перспективи Вселенського (Царгородського) патріархагу в XVII столітті / Г. Подскальський // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р. / [Ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій]. – Львів, 1996. – С. 53 – 54.
26. Полемическое сочинение против латино-униатов. 1597 года // АЮЗР. – К., 1914. – Ч. I. – Т. 8. – С. 555-558.
27. Скарга П. Берестейский собор и оборона его. В двух текстах: польском и западно-русском / П. Скарга // ППЛ. – Кн. 3. – (РИБ. – Т. XIX). – СПб., 1903. – Стб. 183 – 328.
28. Тесленко І. А. Острозька волость у 1565-1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління. – Автореферет дис. ... канд. істор. наук. – К., 2006.
29. Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости / І. Тесленко // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 99-120.
30. Тесленко І. Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії до Острозької волості в останній чверті XVI ст. / І. Тесленко // Релігія і церква в історії Волині. Зб-к наук. праць / [Під ред. В. Собчука]. – Кременець, 2007. – С. 46-56.
31. Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 р. / Л. Тимошенко. – Дрогобич, 2004.
32. Тимошенко Л. Берестейські собори у жовтні 1596 р.: історіографічний досвід / Л. Тимошенко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. VIII. – С. 77-93.
33. Тимошенко Л. З історії культурних взаємин України у XVII ст. (місія Кирила Лукаріса в Україну в 1600-1601 роки) / Л. Тимошенко // Збірник на пошану професора Марка Гольберга. До 50-річчя наукової діяльності та 80-річчя від дня народження. – Дрогобич, 2002. – С. 294-298.
34. Тимошенко Л. Православний “Полемічний твір проти латиноуніатів 1597 року” / Л. Тимошенко // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2004 рік / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. – Львів, 2004. – Кн. I. – С. 579-584.

35. Тимошенко Л. Справа про фальшування документів Берестейської унії: нові джерельні матеріали / Л. Тимошенко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2000. – Вип. IV. – С. 337-347.

36. Чубатий М. Князь Василь Костянтин Острозький та його роля в історії України. В 350-ліття його смерті (1608 – 1958) / М. Чубатий // Америка. Український католицький щоденник. – Філадельфія, 1958. – Ч. 153. – 26 серпня.

37. Яковенко Н. Василь (Костянтин) Острозький / Н. Яковенко // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / [Авт. колектив О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина (упор. і авт. передомови) та ін]. – К., 1997. – С. 19-29.

38. Biblioteka PAN w Kórniku. – 1401. – N 55.

39. Chynczewska-Hennel N. Swiadomość narodowa sylachty ukraińskiej i kozacczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku / N. Chynczewska-Hennel. – Warszawa, 1985.

40. Documenta unionis berestensis eiusque auctorum (1590-1600) (далі – DUB). [Edit. P. Athanasius G. Welykyj OSBM]. – Romae, 1970. – № 8. – P. 17-20 (руськомовний варіант); № 9, 10. – P. 20 – 24 (польськомовний варіант).

41. DUB. – № 229. – P. 352-353.

42. DUB. – № 237. – P. 370-371.

43. DUB. – № 243. – P. 379.

44. DUB. – № 246. – P. 385.

45. Halecki O. Jeszcze o nowych źródłach do dziejów Unii brzeskiej: Ostatny apel Zygmunta III do Konstantego Ostrogskiego / O. Halecki // Sacrum poloniae millenium. Rozprawy – Szkice – Materiały historyczne. – Rzym, 1957. – T. IV. – S. 117-134.

46. Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej / O. Halecki. – Lublin, 1997- T. 2.

47. Halecki O. Od Unii Florenckiej do unii Brzeskiej / O. Halecki. – Lublin, 1997- T. 1.

48. Halecki O. Unia brzeska w świetle współczesnych świadectw greckich / O. Halecki // Sacrum Poloniae Millenium. – Rome, 1954. – Vol. I. – P. 107-110.

49. Jober A. Od Lutra do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517 – 1648 / A. Jober. – Warszawa, 1994.

50. Kempa T. Akademia i drukarnia ostrogska / T. Kempa // Biblioteka "Wołania z Wołynia". – Biały Dunaec; Ostróg, 2006- T. 46.

51. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich / T. Kempa. – Toruń, 2002.

52. Kempa T. Konstanty Wasil Ostrogski (ok. 1524/1525-1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej / T. Kempa. – Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Kopernika, 1997.

53. Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549-1616) wojewoda wileński / T. Kempa. – Warszawa, 2000.

54. Kempa T. Nieznany listy dotyczące genezy unii brzeskiej (1595/1596)

/ T. Kempa // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. – 2000. – T. XLIV. – N 20. – S. 107-128.

55. Kempa T. Proces Nicefora na sejmie w Warszawie w 1597 roku / T. Kempa // *Europa orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Alexanrowiczowi w 65 rocznicę urodzin*. – Toruń, 1996. – S. 145-168.

56. Kempa T. Wobec kontreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń, 2007.

57. Krajcar J. Konstantine Basil Ostrozkij and Rome in 1582-1584 / J. Krajcar // *Orientalia Christiana Periodica*. – Rome, 1969. – N 35. – P. 193-214.

58. Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a Unja Brzeska 1596 r. / K. Lewicki. – Lwów, 1933. – Lwów, 1933.

59. Likowski E. Unia Brzeska (r. 1596) / E. Likowski. – Poznań, 1896.

60. Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648 / K. Mazur. – Warszawa, 2006.

61. *Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis*. – Leopoli, 1895. – T. I. – № 448.

62. Melnyk M. Zagadnienia soteorilologiczne widziane w świetle projektu unii Konstantego Ostrogskiego. / Melnyk M. // *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*. – Przemyśl, 1998. – T. 4. – S. 97-142.

63. Sławiński W. Toruński synod generalny w Toruniu w 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku / W. Sławiński. – Warszawa, 2002.